

DYNAMIKA ROZWOJU OBWODÓW CIAŁA DZIECI I MŁODZIEŻY WIEJSKIEJ W WIEKU 6-19 LAT Z WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO

Marta Nowak

1. WSTĘP

Prowadzenie badań antropometrycznych ma szczególne znaczenie w ocenie stanu rozwoju biologicznego dzieci i młodzieży [Biberović i in. 2008]. Pomimo iż rozwój każdego osobnika jest indywidualnie zróżnicowany, modele wzrastania są zbliżone u badanych z danej populacji. Określone tkanki i odcinki ciała dojrzewają w różnym tempie, wobec tego wzrastanie dziecka jest uzależnione od serii skomplikowanych przemian [Sedlak i in. 2011, Singh 2016]. Zatem rozwój osobniczy nie jest ciągłym procesem pod względem nasilenia i jednostajności. W fazie rozwoju progresywnego organizmu występują trzy rodzaje zmian okołodobowych: miniskoki, brak widocznych przyrostów oraz ciągły proces wzrastania. Liczba miniskoków koreluje z wielkością przyrostów w dłuższym okresie [Wolański 2013]. Średnie wartości określonych parametrów morfologicznych w danym przedziale wieku umożliwiają poznanie ich dynamiki rozwoju [Deryabin i in. 2005].

2. CEL BADAŃ

Celem badań było określenie dynamiki rozwoju sześciu obwodów ciała w populacji chłopców i dziewcząt z obszarów wiejskich województwa podkarpackiego.

Przedstawione w pracy rezultaty są efektem szeroko zakrojonych badań przekrojowych nad rozwojem fizycznym dzieci i młodzieży z Podkarpacia w zakresie wielu cech morfologicznych (cefalo- i somatometrycznych) oraz składników tkankowych, jak również nad analizą struktury socjoekonomicznej ich rodzin. Powyższe badania podjęto ze względu na brak kompleksowego ujęcia omawianego zagadnienia w odniesieniu do populacji dzieci i młodzieży na badanym obszarze.

3. MATERIAŁ I METODY BADAŃ

Grupę badawczą stanowiły dzieci i młodzież wiejska w wieku kalendarzowym 6-19 lat. Pomiaru antropometryczne wykonano w roku szkolnym 2004/2005 na obszarze 7 centralnie położonych powiatów województwa: rzeszowskiego oraz ościennych: kolbuszowskiego, ropczycko-sędziszowskiego, strzyżowskiego, brzozowskiego, łańcuckiego oraz przeworskiego. Liczebność próby badawczej dobrano w sposób statystycznie reprezentatywny, tak aby w każdej grupie wieku stanowiła nie mniej niż 3,5% populacji ogólnej. Przebadano 1887 chłopców oraz 1809 dziewcząt – łącznie 3696 osób (tab. 1). W badaniach zastosowano 2 metody: pomiarową – opartą na technice Martina [Martin i Saller 1957] oraz statystyczne. Wykonano pomiary 6 cech somatycznych, tj. 4 największych obwodów kończyn przy rozluźnionych mięśniach – ramienia, przed-

ramienia, uda, podudzia (*sur*) oraz 2 tułowia: talii (*zl-zl*) i bioder (*tro-tro*). Dynamikę rozwoju powyższych parametrów u chłopców i dziewcząt określono z wykorzystaniem przyrostów rocznych (P_r) i wskaźników tempa rozwoju (WTR_t) dla poszczególnych przedziałów wieku według wzoru:

$$WTR_t = \frac{X_P - X_{P-1}}{t(X_n - X_1)} \cdot 100$$

gdzie:

- X_P – wielkość danej cechy w czasie badania p ,
- X_{P-1} – wielkość danej cechy w grupie wieku poprzedzającej badanie P (czyli z poprzedniego badania),
- t – czas w latach dzielący kolejne badania $P-1$ i P ,
- X_n – wielkość danej cechy pod koniec badanego okresu ontogenezy,
- X_1 – wielkość danej cechy na początku badanego okresu ontogenezy [Wolański 1975].

Tabela 1. Liczebność chłopców i dziewcząt w badanych grupach wieku (opracowanie własne)

Wiek [lata]	Chłopcy	Dziewczęta
6	109	104
7	114	108
8	119	113
9	122	116
10	125	120
11	130	128
12	137	138
13	145	144
14	149	143
15	151	142
16	147	137
17	146	138
18	147	138
19	146	140
Łącznie	1 887	1 809

Zestawienie danych dla wymienionych cech somatycznych u chłopców i dziewcząt przedstawiono w tabelach 2-4. Istotność statystyczną wielkości przyrostów rocznych omawianych obwodów ciała u każdej płci określono z zastosowaniem testu t-Studenta na poziomie $p < 0,05$ i $p < 0,01$. Ponadto obliczono różnice wielkości przyrostów rocznych omawianych obwodów ciała pomiędzy chłopcami a dziewczętami w poszczególnych przedziałach wieku, których istotność statystyczną oceniono za pomocą testu t-Studenta (tab. 5).

Tabela 2. Wielkości przyrostów rocznych (P_r) [cm] i wskaźnika tempa rozwoju (WTR_I) obwodów ramienia oraz przedramienia chłopców i dziewcząt (opracowanie własne)

Chłopcy				Prze- działy wieku [lata]	Dziewczęta			
obwód ramienia		obwód przedramienia			obwód ramienia		obwód przedramienia	
P_r	WTR	P_r	WTR		P_r	WTR	P_r	WTR
0,50*	5,10	0,45*	5,33	6/7	0,09	1,30	0,17	3,05
0,55*	5,61	0,30	3,55	7/8	0,41	5,92	0,07	1,26
0,62*	6,33	0,59*	6,99	8/9	0,63	9,09	0,58	10,41
0,88*	8,98	0,78**	9,24	9/10	0,61	8,80	0,36	6,46
0,21	2,14	0,01	0,12	10/11	1,23**	17,75	0,73	13,10
1,52**	15,51	1,05**	12,44	11/12	0,62	8,95	0,83*	14,90
0,38	3,88	0,96**	11,37	12/13	0,64	9,23	0,48	8,62
0,99*	10,10	1,12**	13,27	13/14	0,69	9,96	1,13*	20,29
1,46**	14,90	1,28**	15,16	14/15	1,08**	15,58	0,69*	12,39
0,35	3,57	0,34	4,03	15/16	0,60	8,66	0,28	5,03
0,85*	8,67	0,84*	9,95	16/17	-0,27	-3,90	-0,14	-2,51
0,78*	7,96	0,35	4,15	17/18	0,49	7,07	0,43	7,72
0,71*	7,24	0,37	4,38	18/19	0,11	1,59	-0,04	-0,72
$X_n-X_p=9,80$		$X_n-X_p=8,44$			$X_n-X_p=6,93$		$X_n-X_p=5,57$	

Istotnie statystycznie na poziomie: * $p < 0,05$ oraz ** $p < 0,01$

P_r – przyrost międzyrocznikowy; WTR_I – wskaźnik tempa rozwoju I ; X_n-X_p – różnica wielkości danej cechy na początku i pod koniec badanego okresu ontogenezy

Tabela 3. Wielkości przyrostów rocznych (P_r) [cm] i wskaźnika tempa rozwoju (WTR_I) obwodów uda oraz podudzia chłopców i dziewcząt (opracowanie własne)

Chłopcy				Prze- działy wieku [lata]	Dziewczęta			
obwód uda		obwód podudzia (sur)			obwód uda		obwód podudzia (sur)	
P_r	WTR	P_r	WTR		P_r	WTR	P_r	WTR
1,79**	9,27	0,91**	7,52	6/7	1,14	6,25	0,37	3,48
2,08**	10,78	1,03**	8,51	7/8	1,72*	9,42	1,02*	9,60
1,47**	7,62	0,82**	6,78	8/9	1,74*	9,53	0,89*	8,38
2,10**	10,88	1,43**	11,82	9/10	1,65*	9,04	0,92*	8,66
0,59	3,06	0,45	3,72	10/11	3,17**	17,37	1,89**	17,80
3,41**	17,67	2,06**	17,02	11/12	1,17	6,41	1,10*	10,36
0,46	2,38	0,85**	7,02	12/13	2,36**	12,93	1,04*	9,79
1,68**	8,70	1,25**	10,33	13/14	1,01	5,53	0,82*	7,72
1,41**	7,30	0,62	5,12	14/15	2,43**	13,31	1,26*	11,86
1,04*	5,39	0,87**	7,19	15/16	0,95	5,20	0,82*	7,72
1,19*	6,16	0,84**	6,94	16/17	-0,48	-2,63	0,18	1,69
0,92*	4,77	0,59	4,88	17/18	0,85	4,66	0,04	0,38
1,16*	6,01	0,38	3,14	18/19	0,54	2,96	0,27	2,54
$X_n-X_p=19,30$		$X_n-X_p=12,10$			$X_n-X_p=18,25$		$X_n-X_p=10,62$	

Istotnie statystycznie na poziomie: * $p < 0,05$ oraz ** $p < 0,01$

P_r – przyrost międzyrocznikowy; WTR_I – wskaźnik tempa rozwoju I ; X_n-X_p – różnica wielkości danej cechy na początku i pod koniec badanego okresu ontogenezy

Tabela 4. Wielkości przyrostów rocznych (P_r) [cm] i wskaźnika tempa rozwoju (WTR_I) obwodów talii oraz bioder chłopców i dziewcząt (opracowanie własne)

Chłopcy				Przedziały wieku [lata]	Dziewczęta			
obwód talii (zl-zl)		obwód bioder (tro-tro)			obwód talii (zl-zl)		obwód bioder (tro-tro)	
P_r	WTR	P_r	WTR		P_r	WTR	P_r	WTR
0,83	3,76	1,43*	4,42	6/7	-0,22	-1,48	0,73	2,33
1,63*	7,39	2,86**	8,85	7/8	0,98	6,59	2,06*	6,58
1,00	4,53	2,92**	9,03	8/9	1,43	9,61	3,09**	9,87
2,64**	11,97	3,00**	9,28	9/10	1,55	10,42	2,93*	9,36
0,25	1,13	1,41	4,36	10/11	3,24**	21,77	4,65**	14,86
3,45**	15,64	4,60**	14,23	11/12	0,80	5,38	3,25**	10,39
0,63	2,86	2,71**	8,38	12/13	1,78	11,96	4,05**	12,94
2,48**	11,24	3,88**	12,00	13/14	0,93	6,25	3,50**	11,18
2,42**	10,97	2,73**	8,44	14/15	1,77	11,89	3,70**	11,82
1,78*	8,07	2,32**	7,17	15/16	2,88**	19,35	2,30*	7,35
2,15**	9,75	2,32**	7,17	16/17	-0,72	-4,84	-0,53	-1,69
0,70	3,17	1,15	3,56	17/18	0,72	4,84	1,12	3,58
2,10**	9,52	1,00	3,09	18/19	-0,26	-1,75	0,44	1,40
$X_n - X_p = 22,06$		$X_n - X_p = 32,33$			$X_n - X_p = 14,88$		$X_n - X_p = 31,29$	

Istotne statystycznie na poziomie: * $p < 0,05$ oraz ** $p < 0,01$

P_r – przyrost międzyrocznikowy; WTR_I – wskaźnik tempa rozwoju I ; $X_n - X_p$ – różnica wielkości danej cechy na początku i pod koniec badanego okresu ontogenezy

Tabela 5. Różnice przyrostów rocznych obwodów ciała pomiędzy chłopcami i dziewczętami (opracowanie własne)

Przedziały wieku [lata]	Różnice przyrostów rocznych					
	obwód ramienia	obwód przedramienia	obwód uda	obwód podudzia	obwód talii	obwód bioder
6/7	0,41**	0,28**	0,65**	0,54**	1,05**	0,70**
7/8	0,14**	0,23**	0,36**	0,01	0,65**	0,80**
8/9	-0,01	0,01	-0,27**	-0,07	-0,43**	-0,17
9/10	0,27**	0,42**	0,45**	0,51**	1,09**	0,07
10/11	-1,02**	-0,72**	-2,58**	-1,44**	-2,99**	-3,24**
11/12	0,90**	0,22**	2,24**	0,96**	2,65**	1,35**
12/13	-0,26**	0,48**	-1,9**	-0,19**	-1,15**	-1,34**
13/14	0,30**	-0,01	0,67**	0,43**	1,55**	0,38**
14/15	0,38**	0,59**	-1,02**	-0,64**	0,65**	-0,97**
15/16	-0,25**	0,06**	0,09	0,05	-1,10**	0,02
16/17	1,12**	0,98**	1,67**	0,66**	2,87**	2,85**
17/18	0,29**	-0,08**	0,07	0,55**	-0,02	0,03
18/19	0,60**	0,41**	0,62**	0,11**	2,36**	0,56**

Istotne statystycznie na poziomie: * $p < 0,05$ oraz ** $p < 0,01$

4. WYNIKI

Tabela 2 zawiera wartości przyrostów rocznych i wskaźnika tempa rozwoju obwodów ramienia i przedramienia dla obu płci. U chłopców w okresie 6-10 lat przyrosty międzyrocznikowe obwodu ramienia wzrastały wraz z wiekiem badanych w zakresie 0,50-0,88 cm. W okresie 10.-16. r.ż. zaobserwowano duże wahania dynamiki rozwoju tego parametru. Największy przyrost roczny obwodu ramienia równy 1,52 cm stwierdzono pomiędzy 11. a 12. r.ż., natomiast o nieco mniejszej wartości (1,46 cm) w prze-

dziale wieku 14-15 lat. Wartości WTR_I w wymienionych okresach wynosiły odpowiednio: 15,51 i 14,90. Od 15. do 16. r.ż. obwód ramienia wzrósł jedynie o 0,35 cm. Pomiędzy 16. a 19. r.ż. u chłopców tempo wzrastania tej cechy wykazywało niewielki trend malejący w zakresie 0,85-0,71 cm na rok. W okresie 6-8 lat u dziewcząt dynamika rozwoju obwodu ramienia zwiększyła się w poszczególnych przedziałach wieku w zakresie od: 0,09-0,63 cm na rok, natomiast między 8. a 10. r.ż. – przejściowo uległa stabilizacji. Maksymalną szybkość wzrastania tej cechy (P_r : 1,23 cm, WTR_I : 17,75) odnotowano w wieku 10-11 lat, a zatem o rok wcześniej w porównaniu z chłopcami. U dziewcząt w wieku 11-14 lat odnotowano przyrosty roczne obwodu ramienia o zbliżonych wartościach. Drugie co do wielkości przyspieszenie tempa rozwoju omawianego parametru (P_r : 1,08 cm) stwierdzono pomiędzy 14. a 15. r.ż. W okresie 15-19 lat dynamika wzrastania obwodu ramienia u dziewcząt wykazywała wahania (-0,27-0,60 cm na rok), świadczące o tendencji do stabilizacji rozwoju. W okresie 6-19 lat omawiany parametr wzrósł u chłopców o 9,80 cm, zaś wśród dziewcząt o 6,93 cm. Istotność statystyczną przyrostów rocznych obwodu ramienia odnotowano u chłopców w wieku: 6-10, 11-12, 13-15 i 16-19 lat, zaś wśród dziewcząt wyłącznie pomiędzy 10. a 11. oraz 14. a 15. r.ż. Istotnie statystycznie różnice przyrostów rocznych obwodu ramienia między badanymi obu płci na poziomie: $p < 0,05$ i $p < 0,01$ wykazano w prawie całym omawianym okresie ontogenezy, z wyjątkiem 8.-9. r.ż. (tab. 5).

U chłopców w okresie 6-9 lat rozwój obwodu przedramienia przebiegał w zbliżonym tempie w przedziale 0,30-0,59 cm na rok. Od 9-10 lat zaobserwowano większy przyrost roczny równy 0,78 cm (WTR_I : 9,24), zaś w 10.-11. r.ż. wielkość omawianej cechy zasadniczo nie uległa zmianie. Najbardziej dynamiczny rozwój obwodu przedramienia stwierdzono u chłopców w wieku 11-15 lat – wartości przyrostów międzyrocznikowych należały do zakresu: 0,96-1,28 cm, zaś WTR_I : 11,37-15,16. Przyspieszone wzrastanie tego parametru odnotowano pomiędzy 14. a 15. r.ż. W grupie chłopców w okresie 16-17 lat obwód przedramienia zwiększył się o 0,84 cm, natomiast w wieku: 15-16 i 17-19 lat jego rozwój przebiegał mniej dynamicznie (powyżej 0,30 cm na rok). U dziewcząt w wieku 6-8 lat zaobserwowano bardzo niskie tempo rozwoju analizowanego parametru, zaś pomiędzy 8. a 10. r.ż. wzrosło ono do: 0,58 i 0,36 cm na rok. Pierwsze znaczniejsze przyrosty obwodu przedramienia zarejestrowano w wieku 10-12 lat, natomiast maksymalną szybkość wzrastania – w okresie 13-14 lat (P_r : 1,13 cm; WTR_I : 20,29). Pomiędzy 14. a 17. r.ż. dynamika rozwoju tej cechy malała regularnie wraz z wiekiem dziewcząt w zakresie: 0,69 do -0,14 cm na rok, zaś w wieku 17-19 lat wykazywała niewielkie wahania związane z procesem stabilizacji. W okresie 6.-19. r.ż. całkowity przyrost obwodu przedramienia u chłopców był równy 8,44 cm, natomiast u dziewcząt 5,57 cm. Istotnie statystycznie przyrosty roczne omawianego parametru wykazano u chłopców w przedziałach wieku: 6.-7., 8.-10., 11.-15. i 16.-17. r.ż., a u dziewcząt: 11-12 oraz 13-15 lat. Natomiast istotność statystyczną różnic przyrostów rocznych obwodu przedramienia pomiędzy chłopcami a dziewczętami ($p < 0,05$, $p < 0,01$) stwierdzono w większości omawianych przedziałów wieku; wyjątek stanowią badani w okresach: 8-9 i 13-14 lat (tab. 5).

W tabeli 3 zestawiono wielkości P_r i WTR_I obwodów uda oraz podudzia dla chłopców i dziewcząt. U chłopców w okresie 6-10 lat dynamika rozwoju obwodu uda kształtowała się na wysokim poziomie – wartości przyrostów rocznych należały do zakresu: 1,47-2,10 cm. W przedziale wieku 10-13 lat tempo wzrastania omawianego parametru przebiegało na zróżnicowanym poziomie. Wśród chłopców pomiędzy 11.-12. r.ż. stwierdzono największy przyrost roczny obwodu uda – równy 3,41 cm (WTR_I : 17,67).

W okresie 13-16 lat zaobserwowano wolniejsze wzrastanie badanej cechy, natomiast w odcinku ontogenezy 16-19 lat jej dynamika rozwoju ustabilizowała się (P_r : 0,92-1,19 cm). W grupie dziewcząt pomiędzy 6.-7. r.ż. obwód uda wzrósł o 1,14 cm, zaś w wieku 7-10 lat zaobserwowano względnie stałe tempo rozwoju na poziomie: 1,65-1,74 cm na rok. U badanych wzrastanie obwodu uda przebiegało skokowo z 2-letnią okresowością. Pierwszy największy przyrost równy 3,17 cm (WTR_j : 17,37) stwierdzono w okresie 10-11 lat, a pozostałe o zbliżonych wartościach pomiędzy: 12. a 13. i 14. a 15. r.ż. (odpowiednio: 1,36; 2,43 cm). W wieku 16-19 lat wielkości przyrostów rocznych wykazywały wahania świadczące o tendencji do stabilizacji rozwoju. W całym badanym okresie ontogenezy obwód uda zwiększył się u chłopców o 19,30 cm, zaś u dziewcząt o 18,25 cm. Istotność statystyczną przyrostów rocznych omawianego parametru na poziomie $p < 0,05$ lub $p < 0,01$ wykazano u chłopców w wieku: 6-10, 11-12 i 13-19 lat, a wśród dziewcząt pomiędzy: 7. a 11., 12. a 13. oraz 14. a 15. r.ż. Istotne statystycznie różnice między płciami w zakresie przyrostów rocznych obwodu uda odnotowano w okresach: 6-15, 16-17 i 18-19 lat (tab. 5).

W okresie 6-9 lat u chłopców zaobserwowano względnie stałą dynamikę rozwoju obwodu podudzia. Pierwszy większy przyrost roczny tej cechy równy 1,43 cm odnotowano w wieku 9-10 lat. Pomiedzy 10. a 11. r.ż. jej tempo wzrastania zmalało do 0,45 cm. W odcinku ontogenezy 11-12 lat u chłopców stwierdzono najbardziej dynamiczny obwód łydki (P_r : 1,06 cm, WTR_j : 17,02). W przedziale wieku 12-17 lat wielkości przyrostów rocznych omawianego parametru wahały się w granicach: 0,62-1,25 cm. W okresie 17-19 lat zaobserwowano wolne wzrastanie obwodu podudzia u chłopców, równe: 0,59 oraz 0,38 cm w skali roku. U dziewcząt w odcinku ontogenezy 6-7 lat zarejestrowano niewielki przyrost tej cechy (0,37 cm). Pomiedzy 7. a 10. r.ż. rozwój powyższego parametru przebiegał bardziej dynamicznie w zakresie: 0,89-1,02 cm na rok i na ustabilizowanym poziomie. W grupie dziewcząt skok rozwojowy obwodu łydki odnotowano pomiedzy 10. a 11. r.ż. – wartość przyrostu rocznego wynosiła 1,89 cm, a WTR_j : 17,80. W okresie 11-14 lat dynamika rozwoju tej cechy kształtowała się na względnie stałym poziomie. Drugi co do wielkości przyrost roczny – równy 1,26 cm stwierdzono u dziewcząt w wieku 14-15 lat. Pomiedzy 15. a 18. r.ż. tempo rozwoju obwodu podudzia wykazywało trend malejący w zakresie: 0,82-0,04 cm, zaś w 18.-19. r.ż. minimalny przyrost był równy 0,27 cm, co wskazuje na proces stabilizacji rozwoju. W okresie 6-19 lat obwód łydki zwiększył się u chłopców o 12,10 cm, natomiast u dziewcząt o 10,62 cm. Istotne statystycznie przyrosty roczne obwodu podudzia określone za pomocą testu t-Studenta stwierdzono u chłopców pomiedzy: 6. a 10., 11. a 14. i 15. a 17. r.ż., natomiast wśród dziewcząt w wieku 7-16 lat. Istotności statystycznej różnic przyrostów rocznych obwodu podudzia pomiedzy chłopcami a dziewczętami nie wykazano wyłącznie w przedziałach wieku: 7-9 oraz 15-16 lat (tab. 5).

Analogiczne dane liczbowe dla obwodów talii i bioder u badanych obu płci przedstawiono w tabeli 4. U chłopców w okresie 6-8 lat badany parametr wzrósł o: 0,83 i 1,63 cm na rok, natomiast pomiedzy 8. a 9. r.ż. o 1,00 cm. W wieku 8-13 lat stwierdzono dużą, skokową zmienność dynamiki rozwoju obwodu talii przebiegającą na ogół z 2-letnią okresowością. Największy przyrost roczny tej cechy – równy 3,45 cm (WTR_j : 21,77) zaobserwowano u chłopców w przedziale 11-12 lat, natomiast mniejsze o wartościach: 2,64; 2,48 i 2,42 cm w 9.-10. i 13.-15. r.ż. W okresach: 15-17 i 18-19 lat tempo rozwoju tej cechy kształtowało się na dosyć wysokim poziomie w zakresie: 1,78-2,15 cm na rok, zaś w 17.-18. r.ż. istotnie zmniejszyło się. Wśród dziewcząt w okresie 6-10 lat dynamika rozwoju obwodu talii wzrastała wraz z wiekiem badanych w przedziale:

-0,22-1,55 cm na rok. Szczytowy przyrost powyższego parametru odnotowano w pomiędzy 10. a 11. r.ż. – jego wielkość wynosiła 3,24 cm, zaś WTR_i : 21,77. U dziewcząt w wieku 11-15 lat zaobserwowano wahania przyrostów rocznych o zbliżonych wielkościach występujących w 2-letnich odstępach. Kolejne przyspieszenie tempa wzrastania obwodu talii odnotowano u badanych pomiędzy 15. a 16. r.ż. (P_r : 2,88 cm, WTR_i : 19,35). Występująca w okresie 16-19 lat zmienność wartości przyrostów tej cechy w przedziale: -0,72 do 0,72 cm na rok świadczy o tendencji do stabilizacji rozwoju. W wieku 6-19 lat całkowity przyrost obwodu talii u chłopców wynosił 22,06 cm, zaś w serii dziewcząt 14,88 cm. Przyrosty roczne omawianego parametru o istotności statystycznej na poziomie $p < 0,05$ lub $p < 0,01$ wykazano u chłopców w przedziałach wieku: 7-8, 9-10, 11-12, 13-17 i 18-19 lat, natomiast wśród dziewcząt: 10-11 oraz 15-16 lat. Istotnie statystycznie różnice przyrostów rocznych obwodu talii pomiędzy badanymi obu płci zaobserwowano w większości analizowanych przedziałów wieku, z wyjątkiem okresu 17-18 lat (tab. 5).

W grupie chłopców pomiędzy 6. a 7. r.ż. obwód bioder wzrósł o 1,43 cm. W okresie 7-10 lat dynamika rozwoju tej cechy utrzymywała się na wysokim i ustabilizowanym poziomie w granicach: 2,86-3,00 cm na rok. U chłopców w wieku 10-15 lat odnotowano duże wahania wartości przyrostów rocznych. Pomędzy 11. a 12. r.ż. stwierdzono maksymalny przyrost obwodu bioder wynoszący 4,60 cm (WTR_i : 14,23), natomiast w odcinku ontogenezy 13-14 lat zaznaczył się drugi pod względem wielkości równy 3,88 cm (WTR_i : 12,00). U chłopców w okresie 14-17 lat rozwój omawianej cechy przebiegał na wyrównanym poziomie w zakresie: 2,32-2,73 cm na rok. Wyhamowanie tempa rozwoju obwodu bioder stwierdzono u badanych w wieku 17-19 lat. U dziewcząt pomiędzy 6. a 9. r.ż. dynamika rozwoju powyższego parametru wykazywała tendencję rosnącą w przedziale: 0,73-3,09 cm na rok. W okresie najbardziej dynamicznego rozwoju obwodu bioder od 10. do 15. r.ż. odnotowano 3 szczytowe przyrosty roczne. Pierwszy, największy – równy 4,65 cm (WTR_i : 14,86) zarejestrowano w wieku 10-11 lat, zaś dwa mniejsze o zbliżonych wartościach: 4,05 i 3,70 cm (WTR_i : 12,94; 11,82) odpowiednio pomiędzy: 12. a 13. oraz 14. a 15. r.ż. U dziewcząt od 15. do 17. r.ż. odnotowano znaczny spadek tempa rozwoju powyższego parametru do: 2,30 i -0,53 cm na rok, natomiast w wieku 17-19 lat – wahania wartości przyrostów rocznych wskazujące na proces stabilizacji. W całym badanym okresie ontogenezy obwód bioder przyrósł w grupie chłopców o 32,33 cm, zaś u dziewcząt o 31,29 cm. Istotnie statystycznie przyrosty roczne omawianej cechy zarejestrowano u chłopców w przedziałach wieku: 6-10 i 11-17 lat, a u dziewcząt: 7-16 lat. Różnice przyrostów rocznych obwodu bioder pomiędzy chłopcami a dziewczętami o istotności statystycznej na poziomie: $p < 0,05$ i $p < 0,01$ stwierdzono w okresach: 6.-8., 10.-15., 16.-17. oraz 18.-19. r.ż. (tab. 5).

5. DYSKUSJA

Poziom i tempo rozwoju biologicznego człowieka są uwarunkowane przez wpływ czynników genetycznych i środowiskowych [Przednowek i in. 2015]. Wiek wystąpienia przyrostów cech somatycznych ma podłoże endogenne, lecz również jest uzależniony od cyklicznych zmian klimatu i od związanych z nim: sposobu żywienia, trybu życia czy emocji [Wolański 2013]. Zmiany proporcji ciała pozostają także w związku z: wielkością miejsca zamieszkania (miasto – wieś), statusem socjoekonomicznym rodziny, poziomem opieki zdrowotnej, aktywnością fizyczną bądź zaburzeniami endokrynologicznymi. Ponadto odmienne tempo rozwoju poszczególnych odcinków ciała jest przyczyną różnic etnicznych w zakresie proporcji ciała [Siniarska i Wolański 2002].

W okresie młodzieńczym obserwuje się dynamiczne zmiany większości wymiarów ciała [Rao i in. 2000], co potwierdzają rezultaty badań przeprowadzonych u dzieci i młodzieży z obszarów wiejskich Podkarpacia. Skok pokwitaniowy wysokości ciała jest znaną cechą rozwoju somatycznego organizmu w okresie dojrzewania. Wiek owego skoku u dziewcząt występuje o ok. 2 lata wcześniej (ok. 12. r.ż.) w porównaniu z chłopcami, lecz u chłopców wartość przyrostu wysokości ciała jest większa. W rozwoju większości wymiarów ciała również można zaobserwować szczytowe przyrosty. Okres ich występowania oraz wielkości są zróżnicowane. Ponadto sekwencje skoków pokwitaniowych określonych cech morfologicznych wykazują indywidualną zmienność [Geithner 2013].

Dziewczęta szybciej wkraczają w cykl przemian związanych z dojrzewaniem, zatem skok pokwitaniowy w obrębie różnych wymiarów ciała – obwodów czy masy – występuje u nich wcześniej, a wielkości tych przyrostów na ogół są mniejsze aniżeli u chłopców [Wolański i in. 2011, Geithner 2013]. Powyższe doniesienia pozytywnie nawiązują do danych stanowiących przedmiot rozważań w niniejszej pracy. Skok pokwitaniowy 5 obwodów ciała: ramienia, uda, podudzia, talii i bioder u dziewcząt z Podkarpacia odnotowano pomiędzy 10. a 11. r.ż., zaś u chłopców o rok później w wieku 11-12 lat. Natomiast największy przyrost obwodu przedramienia u obu płci wykazano w późniejszym okresie – u dziewcząt w wycinku ontogenezy 13-14 lat, a u chłopców 14-15 lat. Ponadto, z wyjątkiem obwodu bioder, u chłopców z województwa podkarpackiego zaobserwowano większe wartości maksymalnych przyrostów rocznych 5 obwodów ciała w porównaniu z dziewczętami. Wielkości powyższych skoków rozwojowych u obu płci maleją w następującej kolejności: obwód bioder – o. talii – o. uda – o. podudzia – o. ramienia – o. przedramienia.

W materiale własnym u chłopców i dziewcząt wykazano również zbieżność skoku pokwitaniowego większości obwodów ciała (oprócz przedramienia) oraz masy ciała [Nowak 2011]. Powyższe spostrzeżenie jest zgodne z danymi niektórych autorów. U chłopców belgijskich skok pokwitaniowy obwodów ramienia i uda oraz masy ciała występował w tym samym wieku [Beunen i in. 1988]. Podobną zależność odnotowali [Wolański i in. 2011] u 11-13-letniej młodzieży na Jukatanie. Miesięczne przyrosty obwodów: ramienia, talii i bioder były pozytywnie skorelowane z dynamiką zmian masy ciała. Według doniesienia Geithner [2013] skok rozwojowy masy ciała u chłopców warszawskich wiekowo był zbliżony do największych przyrostów obwodów przedramienia i podudzia, zaś u dziewcząt – obwodu uda i podudzia. Natomiast maksymalne tempo rozwoju obwodów ramienia i podudzia o około rok wyprzedziło szczytowy przyrost masy ciała u chłopców. U dziewcząt z Warszawy największe tempo rozwoju obwodu ramienia odnotowano ok. 0,5 roku przed największym przyrostem masy ciała, a obwodu przedramienia – ok. 0,5 roku później.

Dynamika wzrastania obwodów tułowia i kończyn jest uzależniona od rozwoju tkanki mięśniowej oraz tłuszczowej [Deryabin i in. 2005]. Analiza dynamiki rozwoju grubości 3 fałdów skórno-tłuszczowych i całkowitego otluszczenia u chłopców z województwa podkarpackiego [Nowak 2012] wykazała, że w okresie skoku pokwitaniowego 11-12 lat ich przyrosty były znaczne, natomiast w wieku 12-17 lat niewielkie. Zatem zmiany masy ciała przede wszystkim w późniejszym okresie były związane z rozwojem masy mięśniowej, a nie podskórnej tkanki tłuszczowej. W przypadku dziewcząt z Podkarpacia maksymalny przyrost masy ciała pozostaje w zależności z największym tempem rozwoju 5 obwodów ciała oraz w znacznym stopniu – z kształtowaniem się podskórnego otluszczenia. Odmienne dane otrzymali Sedlak i in. [2011] u dzieci czeskich.

W okresie skoku pokwitaniowego obwodu ramienia odnotowano istotne zmniejszenie grubości fałdu skórno-tłuszczowego na ramieniu u chłopców i dziewcząt; natomiast zaobserwowano zbieżność skoków rozwojowych powyższych cech występujących w fazie przedpokwitaniowej u obu płci.

Maksymalne przyrosty masy ciała w populacjach dzieci i młodzieży z innych krajów europejskich nie potwierdzają danych przedstawionych w niniejszej pracy. U chłopców czeskich z regionu Ołomunieckiego przebadanych w latach 2001-2002 skok rozwojowy masy ciała wystąpił pomiędzy 14. a 15. r.ż. [Kopecky 2006]. Wśród chłopców z Białorusi i Ukrainy (1995-1999) szczytowy przyrost masy ciała zaobserwowano w wieku 14-15 lat, natomiast u białoruskich dziewcząt w przedziale 10.-11. r.ż., zaś ukraińskich – w okresie 12-13 lat [Rodziewicz 2000].

Analiza porównawcza materiału własnego z danymi dla dzieci i młodzieży z terenów wiejskich powiatu bialskiego (południowe Podlasie) [Górniak i in. 2010] wykazała pewne odrębności w zakresie dynamiki rozwoju badanych cech. U chłopców bialskich największe tempo rozwoju 5 obwodów ciała (z wyjątkiem przedramienia – 13.-14. r.ż.) odnotowano w okresie 8-9 lat. Ponowne przyspieszenie wzrastania omawianych cech stwierdzono w okresie 12.-16. r.ż., zaś w wieku 16-19 lat – tendencję do stabilizacji. Wśród dziewcząt podlaskich dynamika rozwoju wskazanych parametrów przebiegała w zróżnicowany sposób. Znaczne przyrosty roczne obwodów: ramienia, uda, podudzia i bioder zaobserwowano pomiędzy 10. a 11. r.ż. Natomiast maksymalne tempo wzrastania obwodów: ramienia, przedramienia i talii wykazano u nich w przedziale 15-16 lat, zaś uda, podudzia i bioder – w wieku 12-13 lat. Na ogół dynamiczny rozwój powyższych cech u dziewcząt bialskich zarejestrowano od ok. 12.-15. r.ż., natomiast zmiany związane z zakończeniem procesu wzrastania – w przedziale 15-19 lat. Okresy przyspieszonego wzrastania obwodów ciała w grupie chłopców (8-9 i 12-15 lat) i dziewcząt podlaskich (10.-11., 12.-13. i 15.-16. r.ż.) wiekowo pokrywają się ze szczytowymi przyrostami masy ciała, co potwierdzają wyniki badań w populacji dzieci i młodzieży z województwa podkarpackiego.

6. WNIOSKI

1. Dynamika wzrastania omawianych parametrów morfologicznych jest zgodna z ogólnie znanymi prawidłowościami rozwoju.
2. Dynamika rozwoju obwodów ciała u chłopców oraz dziewcząt z obszarów wiejskich województwa podkarpackiego była związana ze specyfiką dojrzewania badanych obu płci.
3. Przyspieszony proces wzrastania wskazanych cech zaobserwowano w fazie pubertalnej okresu dojrzewania.
4. Największe tempo rozwoju 5 obwodów ciała (ramienia, uda, podudzia, talii i bioder) u obu płci występowało w tym samym okresie co szczytowy przyrost masy ciała, a zatem u chłopców w okresie 11.-12. r.ż., zaś u dziewcząt w wieku 10-11 lat.
5. Na ogół mniej dynamiczny rozwój badanych parametrów wykazano u chłopców i dziewcząt w okresie 6.-9. r.ż., jak również w przedziale wieku 15-19 lat, co wynika ze stabilizacji rozwoju analizowanych parametrów.

LITERATURA

Beunen G.P., Malina R.M., Van't Hof M.A., Simons J., Ostyn M., Renson R., Van Gerven D., 1988. Adolescent growth and motor performance: A longitudinal study of Belgian boys (Champaign, Il: Human Kinetics Books).

Biberović A., Dug M., Huremović T., 2008. Component analysis of anthropometric variables of boys ages 7-9 which are classified by age groups. *Sport Scientific and Practical Aspects* 5(1-2), 29-35.

Deryabin V.E., Krans V.M., Fedotova T.K., 2005. Comparative analysis of age dynamics of average values of body dimensions in children from birth to 7 years. *J. Physiol. Anthropol. Appl. Human Sci.* 24(4), 487-491.

Geithner C.A., 2013. The timing and sequence of growth spurts in different body dimensions during adolescence. [In:] Katzmarzyk P.T., Silva M.J.C. (eds.) *Growth and maturation in human biology and sports*. Imprensa da Universidade de Coimbra, 33-55.

Górnjak K., Popławska H., Wilczewski A., Lichota M., Dmitruk A., Hołub W., Huk-Wieliczuk E., Czeczuk A., Kargulewicz B., 2010. *Dziecko wiejskie bialskie*. Wyd. Akademii Wychowania Fizycznego Biała Podlaska.

Kopecký M., 2006. The secular trend in the somatic development and motoric performance of boys in the Olomouc region within the last 36 years. *Acta Univ. Palacki Olomuc., Gymn.* 36(5), 55-64.

Martin R., Saller L., 1957. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden. Band 1.* 3rd ed. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.

Nowak M., 2011. *Dziecko wiejskie podkarpackie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Nowak M., 2012. Nutritional status of rural children and youth aged 6-19 from Podkarpackie region. [In:] Wilczewski A. (ed.): *Determinants of the development of rural children and youth*. AWF, WWFiS Biała Podlaska, 95-111.

Przednowek K., Przednowek K., Mytskan B., 2015. Poziom i tempo rozwoju morfofunkcjonalnego dzieci w wieku 7–10 lat pochodzących z rodzin mało i wielodzietnych. *Молодіжний науковий вісник*, 101-110.

Rao S., Joshi S., Kanade A., 2000. Growth in some physical dimensions in relation to adolescent growth spurt among rural Indian children. *Ann. Hum. Biol.* 27(2), 127-138.

Rodziewicz J., 2000. The somatic and motor development of boys and girls from Belorussia and Ukraine aged 7-16. *J. Hum. Kinet.* 4, 51-65.

Sedlak P., Bláha P., Brabec M., Vignerová J., Janoušek S., Riedlová J., Stříbrná L., 2011. Monitoring the growth dynamics of somatic traits based on a semi-longitudinal study. *HOMO* 62, 144-158.

Singh L., 2016. Assessment of developmental level of school going boys of age 13 and 14 of Punjab state. *International Journal of Physical Education, Sports and Health*. 3(1), 54-56.

Siniarska A., Wolański N., 2002. Ethnic differences in body proportions. Genes or environment? *J. Hum. Ecol.* 13(5), 337-343.

Wolański N., 1975. *Metody kontroli i normy rozwoju dzieci i młodzieży*. PZWL Warszawa.

Wolański N., 2013. Problem dojrzałości szkolnej – w świetle auksologii. *Wych. Fiz. Zdr.* 524(60), 14-20.

Wolański N., Rojas A. Valentin G., Siniarska A., 2011. Monthly changes in pubertal growth in Yucatecan adolescents living in tropical climate. *Hum. Ecol.*, 34-49.